

JABBOR ESHONQULOV,
O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi direktori,
filologiya fanlari doktori, professor

MAHMUD KOSHG'ARIY ILMIY MEROSI VA FOLKLORNI TADQIQ ETISH MASALALARI

Annotatsiya: Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" asari dunyo ilm-fani uchun nihoyatda qimmatli manba hisoblanadi. Dunyoning ko'plab tillariga tarjima qilingan bu asar bizni XI asr turkiy tillarning holati, tarkibi, til qoidalari bilan tanishtiribgina qolmaydi, balki XI asrga xos bo'lgan tafakkur evrilishlaridan xabardor etadi. "Devonu lug'oti-t-turk" kabi asarlar o'z-o'zidan yaratilmaydi, balki xalqning ma'naviy kamolotidagi yuksalish, madaniy hayotdagi o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liq. Zero, til hodisasi hamisha taraqqiyot bilan yonma-yon yuradi. Bu nodir manba tilshunoslar, tarixchilar, faylasuflar, adabiyotshunoslar tomonidan ko'p o'rganilgan. Biroq folklorshunoslik nuqtayi nazaridan hali yetarli darajada tadqiq etilgan emas. Mazkur maqolada Mahmud Koshg'ariy merosining folklor materiallarini o'rganishdagi o'rni va ahamiyati haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Devonu lug'oti-t-turk, lug'atshunoslik, atamalar, xalq og'zaki ijodi namunalari, folklorshunoslik, ilmiy uslub, qiyosiy metod.

Abstract: Mahmud Koshgari's work "Devonu lug'oti-t-turk" is an extremely valuable source for world science. This work, which has been translated into many languages of the world, not only introduces us to the status, composition, and language rules of the 11th century Turkic languages, but also informs us about the evolution of thought characteristic of the 11th century. Works such as "Devonu lug'oti-t-turk" are not created by themselves, but are closely related to the rise in the spiritual maturity of the people and changes in cultural life. After all, the phenomenon of language always goes hand in hand with development. This rare source has been extensively studied by linguists, historians, philosophers, and literary scholars. However, it has not yet been sufficiently researched from the point of view of folklore studies. This article talks about the role and importance of Mahmud Koshgari's heritage in the study of folklore materials.

Key words: Devonu dictionary-t-Turk, lexicography, terms, examples of folklore, folklore, scientific method, comparative method.

Buyuk olim Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" asari nafqat tilshunoslik, balki folklorshunoslik, adabiyotshunoslik, tarix, geografiya, etnografiya kabi fanlar uchun ham birdek ahamiyatli bo'lgan qomusiy bir asardir. Shuning uchun ham bu manba turli soha mutaxassislari tomonidan tadqiq etib kelinadi.

Mutaxassislar "Devonu lug'oti-t-turk"ning Mahmud Koshg'ariy dastxati bilan yozilgan to'rtta nusxasi mavjud bo'lganligini, biroq keyinchalik noma'lum sabablarga ko'ra yo'qolganini ayti-shadi [5, b.9]. Bizning davrimizga yetib kelgan nusxasi Damashq shahrida ko'chirilgan. Bu nusxa Mahmud Koshg'ariy qo'lyozmasi asosida tuzilganligi bilan ahamiyatlidir.

"Devonu lug'oti-t-turk" 638 sahifadan iborat bo'lib, sakkiz kitobni tashkil etadi. Noshirlar

asar mazmunidan kelib chiqib, uni uch qismga: muqaddima, asosiy matn va izohlarga bo'lib chop etib kelishadi. Bu nodir manba tilshunoslar, tarixchilar, faylasuflar, adabiyotshunoslar tomonidan ko'p o'rganilgan. Biroq folklorshunoslik nuqtayi nazaridan hali yetarli darajada tadqiq etilgan emas.

Koshg'ariy merosi va folklor haqida gap ketganda quyidagi jihatlarga alohida to'xtalib o'tish zarur bo'ladi.

1. Maqollar tarixini o'rganishda "Devonu lug'oti-t-turk"ning o'rni va ahamiyati.

Mahmud Koshg'ariy "Devon" tuzishga kirishar ekan, qanday buyuk va mashaqqatli ishga qo'l urganini yaxshi bilgan, aytish mumkinki, bunga juda katta bilim va puxta tayyorgarlik ko'rgan.

"Devonu lug'oti-t-turk"ning so'zboshisida muallif shunday yozadi: "Men, turklar, turkmanlar, o'g'uzlar, yag'molar, qirg'izlarning shaharlari, qishloq, yaylovlarini ko'p kezib chiqdim, ularning eng go'zal so'zlari va hikmatlarini to'pladim, turli xil lug'at xususiyatlarini o'rganib, aniqlab chiqdim. Men bularni til bilmaganim uchun emas, balki bu tillarda har bir kichik farqlarni aniqlash uchun qildim"[4,22].

Yana bir o'rinda esa "Men iste'moldagi so'zlarni berdim, iste'moldan chiqqanlarni tashladim. Men tutgan tartib to'g'riroqdir", deb urg'ulaydi. Boshqacha aytganda, Mahmud Koshg'ariy o'z davrining jonli tilda ishlatiladigan so'zlarinigina "Devon"ga tanlab olib, ularga izoh va sharhlar bitar ekan, tilshunoslik borasida qomusiy bilimga egaligini namoyish eta olgan.

Ma'lumki xalq jonli tilida maqollar muhim o'rin tutadi. Maqollar xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va boy janrlaridan biri bo'lib, til, falsafa va badiiy ijodning o'ziga xos ifodasi sifatida yuzaga kelgan. Qadim davrlarda yuzaga kelib, bugungi kunda ham jonli hamda adabiy tilda ishlatilib, tilimizning ko'rki va nafosatini namoyish etib kelayotgan maqollarni o'rganishda Mahmud Koshg'ariy merosi ayricha ahamiyat kasb etadi.

Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'oti-t-turk" asarida 300 yaqin maqollarni keltirib o'tib, ularga izohlar beradi. Ularning aksariyati bugungi kunga kelib o'zgarishsiz holda yoxud biroz o'zgargan shaklda uchraydi. "Devonu lug'oti-t-turk"da:

Alp yağida, alçaq çoğida. Ağız yesä, köz uyaður.

Awçı neçä al bilsä, ađıǵ ança yol bilir.

Ağılda oğlaq tuğsa, arıqda otı ünär.

Anuq oturu tutsa, yoqqa sanmas.

A:lin arslan tutar, kücün uyuq tutmas.

Alimçi – arslan, berimçi-sičğan.

Ağduz bolsa, at ölmäs.

Ađın kiři nänı nänşinmäs nän sanmas.

A:y tolun bolsa, eligin imlämäs.

Arpasız at aşumas, arqasız alp çerig sıyumas.

Alp erig yawritma, iqlač arqasın yağritma .

Açıǵlıǵ er šebük qarımas.

Azuqlıǵ/ azıqlıǵ aruq armas.

Alplar birlä uruşma, beglär birlä turuşma.

Awçı neçä ađıǵ ança yol bilir.

Alp çerigdä, bilgä tirigdä.

Ay tolun bolsa, eligin imlämäs.

Alım keč qalsa, ađaqlanur.

At tegüzlüki ay bolmas.

Quş qanatın, er atın.
 Ot tesä, ağız küymäs.
 Öđ keçar, kişi tuymas, yalıñgü qalmas.
 Ot tesä, ağız küymäs.
 Öđ keçar, kişi tuymas, yalıñgü qalmas.
 Ortaq erdän artuq almas.
 Ököz ađaqı bolğınça, buağı başı bolsa yeg.
 Orı qopsa, oğuş aqlışur, yağı kelsä, imräm tebräşür.
 Oğlaq yiliksiz, oğlan biligsiz.
 Ot tütünsüz bolmas, yigit yazuqsuz.
 İm bilsä, er ölmäs.
 Tilkü öz inikä ürsä, uđuz bolur.
 Tay atatsa / atıtsa, at tınur, oğul erädsä, ata tınur.
 Eşiç ayur: tübüm altun. Qamıç aytur: men qaydamen.
 Egir bolsa, er ölmäs.
 Subuzğanda ev bolmas, toburğanda aw bolmas.
 Sundılaç işi ermäs örtkün tepmäk.
 Qarğa qazqa ötkünsa, butı sınur
 Yığaç uçña yel tegir, körklig kişika söz kelir.
 Qaz qopsa, ördök kölig igänür. [1, b.22-200; 2, b.120-210; 3, 57-90]

“Devonu lug‘oti-t-turk”da keltirilgan maqollar tahlili shuni ko‘rsatadiki, maqollar jonli til bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularda kechgan, kechayotgan va kelgusida kechishi, ya‘ni takrorlanishi mumkin bo‘lgan voqealar haqida xalqning ko‘p yillik tajribasi asosida kelingan xulosa, hukmlari ifodalanadi. Ya‘ni, maqollarda xalq o‘z tajribasi asosida bugun va erta haqida xulosa qiladi, o‘tmish tajribasining to‘g‘riligi bugun va ertaga qayta-qayta isbotlanishiga chuqur ishonch bo‘ladi, hamda maqollarda har uch zamon umumlashib ketadi va bu holat ifodada o‘z aksini topgan bo‘ladi.

Devonda keltirilgan birgina Qaz qopsa, ördök kölig igänür maqolini olib ko‘radigan bo‘lsak, maqolda g‘oz ko‘tarilsa, ko‘lni o‘rdak egallaydi, deyilmoqda. Ayni shu maqol xalq qo‘shiqdarida keladigan *“Eshigingda nelar bor? O‘rdak bilan g‘ozlar bor. O‘rdak o‘lib g‘oz qolsin, do‘shmat ketib, do‘st qolsin”* misralarining mohiyatini anglashda yordam beradi. Chunki xalq og‘zaki ijodida g‘oz yaxshi xabar, o‘rdak esa yomon xabarni anglatib keladi. Maqolda ham aynan yaxshi xabar bo‘lmagan joyda, uning o‘rnini yomon xabarlar egallashi aytilmoqda. Mahmud Koshg‘ariy keltirgan namuna maqollar tarixini o‘rganishdagina emas, xalqimizga xos bo‘lgan poetik tafakkur tarixini o‘rganishda ham muhim ahamiyatga ega.

2. Xalq qo‘shiqlarining tarixiy asoslarini o‘rganishda Mahmud Koshg‘ariy merosining o‘rni va ahamiyati.

So‘z sa‘natining ilk noestetik ildizlarini biz jahonning barcha xalqlari folklori tarixida ko‘ramiz. Xalqning mifologik tafakkurdan poetik idrok qilishga o‘tishi va uning samarasi bo‘lgan bugungi ma‘nodagi folklor merosi shunchalar murakkabki, uning ayrim namunalari hozirgacha ibtidoiy jamoa tuzumi va undan keyingi ilk madaniy bosqichlarning izlaridan to zamonaviy maishiy turmush va qarashlarning qayta-qayta poetik mushohada qilingan badiiy ifodalarigacha ko‘rish mumkin.

“Devonu lug‘oti-t-turk”da Alp Er To‘ngaga bag‘ishlangan marsiya, motam-marosim qo‘shiqlari bilan bir qatorda mavsum-marosim bilan bog‘liq qo‘shiq namunalari keltirilgan.

Ajdodlarimiz qish(kuz) va bahor(yoz)ni ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, zulmat va yorug'lik bilan bog'liq holda jonli, antropomorfik qiyofada tasavvur qilishgan. Fasllar almashinuvi ana shu ikki kuchning kurashi-munozarasidan iborat bo'lib, ularning qaysi biri g'olib bo'lsa, tabiatda o'sha tantana qiladi, deb tushunilgan. "Devonu lug'oti-t-turk"ning bir qancha o'rinlarida qish va yoz to'qnashuv, kurashi haqida so'z boradi:

Qish yoy bilan tūqushti,

Qing'ir kōzin boqishdi.

Tutushqali yoqishti,

Ötğalimat öğrashur.

Ma'nosi:

Kish yoz bilan to'qnashdi,

Biri-biriga yomon tikilishdi

Tutmoq uchun yaqinlashdi,

Har biri yengmoq uchun. [1,b182].

Qish va yoz to'qnashuvida qish har qancha yozni yengishga harakat qilmasin, oxir-oqibatda esa qish mag'lub bo'lib, yozga yengilganini ko'ramiz. Ma'lumki, marosim shaklida kelayotgan an'analar davrlar o'tishi davomida marosim tizimidan uzilib san'at ko'rinishini olishi mumkin.

Bunday namunalar qo'shiq janrining tarixini, badiiyatini o'rganishda eng muhim manba vazifasini o'taydi.

3. Folklorshunoslik atamalarining shakllanish tarixida "Devonu lug'oti-t-turk"da kelgan atamalar va ularga berilgan izohlarning o'rni va ahamiyati.

"Devonu lug'oti-t-turk"dan xuddi boshqa sohalar kabi, bevosita xalq og'zaki ijodiga taalluqli ko'plab atamalar ham joy olganki, bu atamalar bugungi kun folklorshunosligi uchun nihoyatda muhim ahamiyatga ega.

Misol uchun birgina "**Caw**" so'zi turli ma'nolarda keladi. **Caw** – maqol; **caw** –qissa; **caw** – hikoya; **caw** – risola.

Cawladi – Otalar so'zini so'zladi, hikmatli, dono gap aytdi [3, b.203].

Qoshug' – qo'shiq, qasida [3, b.373]; **Alp** – botir, qahramon. **Alp jag'ida, alcaq jag'ida**[4, b.48]. **Er, eran** – er, erkak, botir, **atich** – bolalar yong'oq o'ynadigan chuqur joy va hokazo.

4. Folklor namunalarining dailektik qatlamini o'rganayotganda "Devonu lug'oti-t-turk"ning o'rni va ahamiyati.

O'zbek xalq og'zaki ijodi namunalarida tilimizning dialektologiyasi, leksikologiyasiga oid juda ko'p qimmatli so'z va iboralar mavjud bo'lib, ularning tilini o'rganish nafaqat o'zbek tili, balki umumturkiy til uchun ham muhim ahamiyatga ega. Zero, xalq og'zaki ijodi tilining lug'at boyligi qadimgi va hozirgi turkiy til tarkibini tashkil etadi. Shunday ekan, xalq dostonlari, ertaklari, qo'shiq va boshqa turli janrlarining tili nafaqat folklorshunoslarimiz uchun, balki tilshunoslarimiz uchun ham muhim manba va tadqiqot ob'ekti bo'la oladi.

Folklor asarlarining tilini tadqiq qilar ekanmiz, biz unda hozirda iste'molda bo'lgan sheva va iste'molda bo'lmagan, arxaiklar bilan bir qatorda bugungi kunda qadimiy ma'nosi butkul o'zgaragan yoki unutilgan so'zlarni ham uchratamiz.

O'zbek xalq dostonlarida eng ko'p uchraydigan epik formulalardan biri, bu "**Tog'lar aziz bo'lar qori bo'lmasa**" deya doimiy takrorlanib keluvchi misralardir. Bu misradagi "aziz" so'zi biz bilgan izohli lug'atlarda kelgan "ulug'", "ezgu", "aziz", "mo'tabar" ma'nolariga teskari, "xor", "vayron", "xarob" ma'nolarida kelmoqdaki, bu so'z ifodalab kelayotgan asl ma'noni bilishida Koshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk"iga suyanishimizga to'g'ri keladi. "Devonu lug'otit-t-turk"da bu so'z "asiz" shaklida uchraydi.

O'z davrida alloma Fitrat ham bu so'zga e'tibor qaratib: *"Asiz" bizning bu kun "esiz" deganimiz so'zdir. "Devonu lug'oti-t-turk"da ko'rsatganiga ko'ra "yomon" demakdur*", deb yozadi. Fitrat fikrida davom etib, bu so'z *"Qutadg'u bilig"* va *"Hibatu-l haqoyiq"*da ham "ezgu" so'ziga qarama-qarshi o'laroq kelishini urg'ulaydi.

Xulosa qilib aytganda, xalq og'zaki ijodi namunalari olis tarix bilan chambarchas bog'liq ekan, bu manbalar birinchi navbatda til hodisisasidir. Shunday ekan, folklor namunalarining kelib chiqish tarixi, taraqqiyot bosqichlarini o'rganishda *"Devonu lug'oti-t-turk"* muhim ahamiyatga ega.

XI asrda yaratilgan bu yodgorlik tilshunos, tarixchi, etnograf, adabiyotshunoslar bilan bir qatorda folklorshunoslar uchun hamisha eng muhim va nodir manba bo'lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahmud Koshg'ariy. *Turkiy so'zlar devoni. (Devonu lug'oti-t-turk). Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: S.Mutallibov. Uch tomlik. 1-tom. – Toshkent: Fan, 1960. – B.22-200.*
2. Mahmud Koshg'ariy. *Turkiy so'zlar devoni. (Devonu lug'oti-t-turk). Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: S.Mutallibov. Uch tomlik. 2-tom. –Toshkent: Fan, 1960. – B.120-373.*
3. Mahmud Koshg'ariy. *Turkiy so'zlar devoni. (Devonu lug'oti-t-turk) . Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: S.Mutallibov. Uch tomlik. 3-tom. –Toshkent: Fan, 1963. – B.57–90.*
4. Mahmud Koshg'ariy. *Devonu lug'oti turk. 1 jild. Nashrga tayyorlovchilar Alibek Rustamov, Hamidulla Boltaboyev. 1-jild. –Toshkent: Mo'mtoz so'z, 2016. – B.48.*
5. Mahmud Koshg'ariyning *"Devonu lug'oti-t-turk"iga bag'ishlangan xalqaro ilmiy anjuman materiallari. – Toshkent: Fan, 2018. – B.9.*
6. Стеблева И.В. *Жизнь и литература доисламских тюрков: историко культурный контекст древнетюркской литературы. – Москва: Вост.лит., 2007, – С.12.*
7. Fitrat. *Eng eski turk adabiyoti namunlari. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2008. – B.101.*
8. *O'zbek folklorining epik janrlari. – Toshkent: Fan, 1981. – B.88.*

